

NOGAY TÜRKÇESİNDE HÂL EKLERİNİN ZARF YAPMA İŞLEVİ ÜZERİNE

DR. AYTEN ATAY

İsim çekim eklerinden olan hâl eklerinin, Türkçenin eski ve yeni bütün lehçelerinde belirgin görevlerinin zayıflayarak eklendiği kelime ile kaynaşık kalıplaşarak özel bir anlam meydana getirdiği bir gerçektir.

İşte bu hâl eki kalıplaşmaları Nogay Türkçesinde de sıklıkla görülür. Bu yazıda, Nogay Türkçesinde sadece zarf olarak kullanılan kelimelerde gerek kalıplaşma yoluyla, gerek kalıplaşmadan zarfların bünyesinde bulunan hâl eklerini gözden geçireceğiz.

Zarflar, bilindiği üzere fiilleri, sıfatları ve başka zarfları; yer, zaman, hâl ve miktar bakımından tamamlayan kelimelerdir. Zarflar, aslında çekimsiz unsurlardır, fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi bünyelerinde kalıplaşmış olarak hâl eklerini de bulundurabilirler.

a. Yönelme (Datif) Hâli:¹ İsmi, kendisine yaklaşma ifade eden fiillere bağlanmak için girdiği hâldir. Bu hâli karşılayan ekler, bazı kelimelerde zamanla bu fonksiyonlarını kaybederek bir nevi zarf yapma eki hâline dönüşürler. Bunun örnekleri *Orhun Yazıtları*'ndan itibaren karşımıza çıkar:² Kökt. *Amğa qorğan kışlap yazınğa Oguzgaru sü taşkıdımız* (Kültigin, Kuzay, 8) "Amga Kalesinde kışlayıp baharın Oğuz'a doğru asker çıkardık."

Günümüz Türk lehçelerinden Yeni Uygurcada, *etilikke* "ertesi gün" *ögünlükke* "öbür gün", *zorga* "güçlülükle, zar zor" (YUTG, s. 70), Türkiye Türkçesinde;

1 Zeynep Korkmaz, +ka/+ke>+ga/+ge> +a /+e ile oluşan +a/+e ekine paralel olarak bir de +a/ +e şeklinde çok eski ve arkaik, müstakil bir ekin varlığını kabul eder ve bu ekin Uyg. kün künine, Eski Anadolu T.'de düne "dün" <tünegün, Türkiye T.'de, "seneye buluşuruz, akşama yazarım." şeklinde zarf da türettiğini ve ekin Moğolcada da aynı fonksiyonla kullanıldığını belirtir ("Türkçe ile Moğolca Ortaklaşan Unsurlar" TDAY Belleten 1986, s.50).

2 Sabahığa, akşamığa, irtesiğe vb. örnekleri için bk. Reşid Rahmeti Arat, "Türklerde Zaman ve Vakit Tespiti" *Makaleler*, Cilt I, Ankara, 1987, s. 170, 172.

yaza, akşama, haftaya vb. (TG, s. 383), Yakut Türkçesinde; *erdetine* “önceden, erkence” (STG, s.74), Anadolu ağızlarında; Küt. akşamınâ, açık açığa (KYA, s. 96-98) gibi örnekleri bulunan bu hâdisenin Nogay Türkçesindeki görünüşü şu şekildedir: *tañga* (AŞ, 136) “tan vakti”, *tünegün*³ (ES.16) “dün” *Tez bolıp eki sa-atke üyden ketip yok bol* (ES, 7) “Çabuk iki saate kadar evden çıkıp yok ol.” Örneklerinde zaman zarfı yapan bu ek Şarıktıñ yanı barım söylemege (ES.24) “Çarığın söylemek için canı var mı?”, Saylagamñız sizge bolsın (AŞ.231) “Seçtiğiniz sizin için olsun”, *Sizde de yakpaga yokım* (ES.9) “Sizde de yakmak için (bir şey) yok mu?” örneklerinde sebep bildirmektedir.

Birge ve birgesine (MM.69) “beraber, beraberce” örneklerinde ise ekin hâl zarfı yapma fonksiyonu görülmektedir.

b. Bulunma (Lokatif) Hâli : İsmi, kendisinde bulunma ifade eden fiillerle münasebette olduğunu gösteren hâlidir.

Bu hâl eki de eski ve yeni birçok Türk lehçesinde zarf yapmaktadır: Kıpçak T. *düşte* (Kİ.135) “öğle”, Yeni Uyg. *nekemde* “ne zaman”, *ne vakta* “ne zaman” (YUTG. s. 71), Gagavuz T. *kaynäär işlär güzdä, tezdä büüyecäm, gecedä* (GTG, s. 136), Saha T. *sarsıarda* “sabahleyin” (STG s. 74), Türkiye T. günün birinde, ikide birde; Anadolu Ağz. *künde* “hergün” (DS. VIII, 3037).

Nogay Türkçesinde, bünyesinde bulunma hâl eki taşıyan zarflardan zaman zarfları genellik taşır: Keşte (ES. 10) “akşamleyin”, *kısta ne yagayakpız* (ES.31). “Kışın ne yakacağız”, *Birde ol kiyedi birde men* (ES.4) “Bazen o giyer bazen ben”, *Tentekke künde bayram* (ES.108) “Deliye her gün bayram”, *üylede akınakında* (AS. 26) “Zaman, zaman” *ekidiñ birinde* (AS. 90) “ikide birde”, (ES.94) “öğleyin” *yazlukta* (AŞ.90) “ilkbaharın”, *erteñlikte* (ES.16) “sabahleyin”.

c. Uzaklaşma (Ablatif) Hâli : İsmi, kendisinden çıkma ifade eden fiillerle münasebetini gösteren hâlidir.

Bu hâl eki de eski ve yeni birçok Türk lehçesinde zarf yapma işleviyle kullanıla gelmiştir. Yakıt T. *anuttan* “sonra” (STG, s.74), Gagavuz T. *hanidän, ilkin-*

3 Bu kelime Anadolu ağızlarında hece kaynaşmasına uğrayarak dünän “dün” <tün +e gün şeklinde görülür. (Zeynep Korkmaz, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, Ankara, 1994, s. 11)

dän, çoktan, heptän, birden, ansızdan (GTG, s. 135, 136); Anad. Ağz. Küt. *ye-
niden aşamından* (KYA, s. 97,98): Türkiye T. *baştan, şakadan, dıştan* (TG, s.
383).

Nogay Türkçesindeki örnekleri ise şunlardır: *Az-azdan* (AŞ. 26) “biraz bi-
raz”, kişi kıyını arkadan şıgar (MS. 85), *suv özi özinnen yolda yulınıp* (ES.49) “su
kendi kendine yolda ısınıp”, *yañıdan* (KB.45) “yeniden”, *artlı-artınnan* (SY. 39)
“ardı ardına”, *birden esik aşılip* (ES. 5) “birden kapı açılıp”, *tezden* (ES.66) “ça-
bucak” gibi örneklerde ekin hâl zarfı yaptığı; *olar erteden yaşaytağan ediler*
(AŞ. 165) “Onlar eskiden yaşıyor idiler”, *Bir yıldan Aysat balasın bavuruna ba-
sıp törkinine kıdırıp keledi* (ES. 119) “Aysat bir yıl sonra çocuğunu bağrına ba-
sıp akrabalarına gezmeye gelir.”, *On eki künnen Tañatar kanikulga keledi*
(ES.54) “Tañatar, on iki gün sonra tatile geliyor” örneklerinde ise ekin zaman
zarfı yaptığı görülüyor.

d. Vasıta (Instrumental) Hâli : Fillin ne ile, ne zaman yapıldığını göstermek
için ismin aldığı hâldir.

Nogay Türkçesinde bu hâli karşılayan ekler, *+n, +la/+le, +lap/ +lep, +lay/
+ley, +layın/ +leyin* ekleridir.

Vasıta eklerinin mevsim ve zaman gösteren isimlerle birleşerek meydana ge-
tirdiği zaman zarfları, Türkçenin hemen her döneminde ve alanında rastlanılan
kelimelerdendir. Kıpçak T. *tañgla* (Kİ, 135), Gagavuz T. *sabaalän, avşamneyin*
(GTG, s.135), Yakut T. *kıhın* “kışın”, *sayın* “yazın” (STG, s. 74): Türkiye T. *kı-
şın, yazın, baharın, güzün, sabahleyin*; Soyon. *kıjin* “kışın”, *çazın* “yazın”, *çayın*
“baharın” *küzün* “güzün” (Zeynep Korkmaz, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekil-
leri ve Ek Kalıplaşması Olayları, Ank, 1994 s. 26) Eski Anad. T. *dünle, gündü-
zin, ilkin* (ETT, s.95)

Nogay Türkçesinde bu ekler zaman ve hâl zarfı yapar. Zaman zarfı örnekle-
ri şunlardır: *Aldın* (MM,36) “önce” üyle (ES,19), *tañla* (KB.41), *kişkeyley birge
öskemiz* (ES.36) “Küçükken beraber büyüdük”, *Birazlay ol yilingannan soñ*
(ES.120) “Birazdan o ısındıktan sonra”, *Sol saatley Alıpkaştıñ sıpatı türlenip*
(ES, 125) “Tam o an Alıpkaş’ın yüzü değişip”, *Yaslay kavgada ölip kaldı*

(KB.85) “Gençken savaşta öldü”, *Balsekerdi körgeneyin onda közi kalıptı* (KB. 46) “Bal Şekeri görünce ona gözü kalmış”

Nogay Türkçesinde, bu eklerle kullanılan hâl zarfı örnekleri ise şu şekildedir; *Akırın üyden şıgıp ketti* (ES. 21) “Yavaşça evden çıkıp gitti” (akırı + n : yavaşça), *Yasırtın kaşkan sıyır körinip buzavlar* (MS.50) “Gizlice kaçan sığır görünerek buzağılar” (yasırt +ı + n : gizlice), *yañıla* (ES,89 “Yeni olarak”, *Aşañız yılılay* (AŞ, 147) “Sıcak sıcak yiyiniz”, *Arpa yegen atlayın arıp yolda kalıpsıñ* (MS.69) “Arpa yemiş at gibi yorulup yolda kaldın”, *Pişesi bir zat ta soramaganlayın onu orındığına yatkardı* (KB. 78) “Karısı hiçbir şey sormayarak onu yatağına yatırdı”.

Son örnekte görüldüğü üzere *+layın/+leyin* instrumental eki *-gan/-gen* sıfat-fiil ekiyle birleşerek birleşik bir zarf-fiil eki meydana getirmektedir.

e. Eşitlik (Ekvatif) Hâli: İsmi, benzerlik, eşitlik gibilik, kadarlık bildiren halidir. Eşitlik eki *+ça/+çe*'nin eski bir son çekim edatı olduğuna dair görüşler mevcuttur.⁴ Eşitlik ekinin isimlere gelerek teşkil ettiği zarflara Türkçenin hemen her döneminde ve alanında rastlanır: Eski T. *Anı körüp ança biling* (Kültigin, Güney, 13) Eski Anadolu. T. *yalañuzça* (DK, 24-9), *erçe* (DK, 252-2), Yeni Uyg. *yéziçe* “yazın”, *kişiçe* “kışın” (YUTG, s.68). Gagavuz T. *yavaşça*, *ölece* yatardı (GTS, s. 124), Türkiye T. *sessizce*, *kolayca*, *güzelce*...

Nogay Türkçesinde de “gibi” edatının fonksiyonunu karşılayarak hâl zarfı yapar: *Ár zamandagınşa* (AŞ. 141) “her zamanki gibi” *bayagınşa* (MM. 64), “Önceki gibi”, *degenişe* (AŞ. 227) “dediği gibi”.

f. Yön Gösterme (Direktif) Hâli:⁵ İsmi, fiilin gösterdiği işin kendi yönüne doğru yapıldığını belirttiği hâlidir. Bu hâli karşılayan ekler (*+garu / +gerü, +ra/+re*) Türkçenin çok eski devirlerinden beri kalıplaşarak âdeta çekim eki ol-

4 A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, Ank. 1988, s. 65.

5 Türkçede cihet mefhumu ifade şekilleri için bk. R. Rahmeti Arat, “Türkçede Cihet Mefhumu ve Bunun ile İlgili Tabirler”, *Makaleler*, Cilt I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1987, s. 180 - 203.

maktan çıkıp zarf yapma eki fonksiyonunu kazanmışlardır. Eski Anadolu T. *añaru* “öte, öteye” (DK- 9-9), *yukaru* (DK, 99-11) Kıpçak T. *taşkarı* (TZ, 73 b), Gagavuz T. *ömiür geeri dönmöz, da gittim ileri, yukarı çıkmaa* (GTG, s 135) Anadolu Ağz. *yokara, içere, dışeri soñura* (KYA, s.84) Nogay Türkçesinde de direktif ekleri artık kalıplaşmış ve zaman zarfı ve yer yön zarfı olarak kullanılan kelimelerde kaynaşmış durumdadır: *Yogar* (KB 54), *ilgeri* (KB.20), *yogarı* (ES.126), *keri kaytıp* (MM51), *Endi kötere taslarmız işkidi* (SY. 60), “Şimdi içkiyi öteye atarız”, *ari-beri* (AŞ. 108) “öteye beriye”

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- MS* : Aktanbetov, Tahir : *Máneli Söz Maldan Artık*, Mahaçkale Daguçpedgiz, 1991.
- Arat, Reşit Rahmeti, “Türklerde Zaman ve Vakit Tespiti” *Makaleler*, Cilt I Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1987
- _____ ; “Türkçede Cihet Mefhumu ve Bunun ile İlgili Tabirler”, *Makaleler*, Cilt I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1987, s. 180-203.
- TZ* : Atalay, Besim, *Et - Tuhfetü’z - Zekiyye Fi’l - Lügati’t-Türkiyye*, İstanbul, 1945.
- TG* : Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Nu. 528, Ankara, 1990.
- AŞ* : Bulatukova, Elena, Altınşaş, Çerkessk, 1994.
- Kİ* : Caferoğlu, Ahmet, *Abu Hayyan el - Gırnati Kitabü’l - İdrak li Lisani’l-Etrak*, İstanbul, 1931.
- DS* : *Derleme Sözlüğü VIII*, Ankara, 1975.
- DK* : Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı* Ankara, 1991.

- ETG* : Gabain, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara, 1988.
CC : Grønbech, K, *Komanisches Wörterbuch, Türkischen Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen Einar Munksgaard, 315 s., 1942.
KYA : Gülensoy, Tuncer, *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, Ankara, 1988
KB : İnalov, Boris, Aybazova, Hadcat; *Kök Börk*, Çerkessk, 1991.
MM : Kalmıkova, S.A., *Mám - Mám Mámeteke*, Çerkessk 1992.
KTG : Karamanlıoğlu, Ali Fehmi; *Kıpçak Türkçesi Grameri* Ankara, 1994.
STG : Kirişçiođlu, M. Fatih, *Saha Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Nu. 594, Ankara, 1994.

**ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ
BAŞKANLIđI YAYINLARI**

Bilçe

(YAYIN TANITIM, TAHLİL, ELEŞTİRİ DERĐİSİ)

SAYI: 28 / BAĐAR / 2001 ÇIKTI